

درآمدی بر معماری نخستین مساجد با نظر به تاریخانه دامغان

علیرضا کریمی*

چکیده

مسجد نخستین محل عبادت و اجتماع در جامعه‌ی اسلامی می‌باشد که محوریت بسیاری از امور مسلمانان را در خود گرد می‌آورد. این محل که در روزگار نخست شکل‌گیری جامعه‌ی مسلمان به فرمان رسول گرانقدر اسلام، حضرت محمد مصطفی(ص) بنایش استوار می‌گردد، به ساده‌ترین صورت ممکن ساخته و پرداخته گشته و الهام‌بخش احداث اولین مساجد در سراسر قلمرو اسلام به ویژه ایران می‌شود، ایرانیان که خود میراث‌دار کوله‌باری از تجربیات غنی در هنر و معماری بوده‌اند به پیروی از نخستین مسجد با سادگی هرچه تمام‌تر و با کاربست شیوه‌های اجرای پیشین به ساخت خانه خدا مبادرت می‌ورزند. این نوع معماری که بعدها با پرداخت‌های مجلل‌تری همراه می‌شود در کنار سادگی نخستین، هر یک به میزانی معین از منبع غنی حکمی و عرفانی اسلامی برخوردار می‌باشد. از مهم‌ترین یادگارهای این دوره نخست به یادماندنی، مسجد تاریخانه، گوهر تابناک شهر صدرروازه یا دامغان است. تاریخانه که به همراه مسجدی چون فهرج، شوش و نائین از اولین پایه‌های معماری اسلامی ایران می‌باشد از اهمیت دوچندانی از حیث هویت‌شناسی معماری اسلامی به ویژه مساجد برخوردار می‌باشد. این بنا که متعلق به سبک خراسانی است در خصیصه‌هایی چون به کارگیری

طاق‌ها، نحوه‌ی آجرچینی و...، گنجینه‌دار سنت‌های معماری دنیای باستان ایران به حساب آمده و راه پیش روی این دسته از معماری را در جهان اسلام هموار می‌سازد.

واژگان کلیدی: تاریخانه، مسجد، ایران، معماری، ساسانی

مقدمه

ایران را شاید بتوان به جرأت خاستگاه خداپرستی توحیدی از دورترین روزگار به گواهی تاریخ به شمار آورد، این نجد پاک که از پی اعصار متمادی، بستر و جایگاه آیین‌های خدامحور و یکتاگرا قلمداد می‌شده، با در آغوش کشیدن اسلام، این کامل‌ترین ادیان، گویی گمشده‌ی خویش را از پس ناملایماتی‌ها و تحریفات وارد زمانه در بن‌مایه‌های دینی خویش، یافته و به ریسمان پرفروغ آن دست می‌یازد. ایرانیان که تا پیش از این داعیه‌دار والاترین میراث ذوق و هنر و به‌کارگیری آن در صور مختلف به‌شمار می‌آمدند این بار تمام همت خود را بر آن می‌نهند تا بار دیگر شکوه و وقار ملی خویش را با آب حیات اندیشه‌های ناب و تمام‌کننده‌ی آیین نو درآمیخته، تمدنی دیگر را رقم بزنند. چه، این مهم در هیئت بنای نیاپشگاه اسلامی که از نیازهای روزمره‌ی شخص مسلمان به شمار آمده و حوائج دنیوی و اخروی او را در آن نمایان می‌سازد، به

منصه‌ی ظهور می‌رسد.

مسجد که از مهم‌ترین اماکن در دنیای اسلام از همان روزگار نخست هجرت حضرت رسول(ص) همچون پایگاهی سترگ با محوریت دینی، اجتماعی، سیاسی خودنمایی می‌نمود، در فلات ایران به تبعیت از شمایل و پلان مدنی آن و در اکثر مواقع در محل عبادتگاه‌های پیش از اسلام عهد ساسانی بنا می‌گردد. این خود موجبات آن را فراهم می‌آورد تا در دیگر گام، نبوغ و ظرفیت‌های ایرانی در هرچه زیبا و کاربردی نمودن فضای مساجد به کار گرفته شده و طرحی نو با بن‌مایه‌های کاملاً اسلامی - ایرانی به ارمغان آید.

اهمیت دوچندان فضای مسجد در جامعه اسلامی از دیرباز تاکنون ما را بر آن داشت تا در این مجال و در بخش نخست، ضمن اشراف بر تعریف مسجد، آیین نماز و اسلوب‌های نخستین ساخت خانه خدا میان اهل اسلام، در دیگر بخش، به یکی از میراث کهن اسلامی - ایرانی، و یادگار روزگار اولیه پذیرش آیین پرفروغ اسلام در سرزمین وحدانی ایران یعنی مسجد تاریخانه به عنوان مطالعه موردی از جهت وجه تسمیه، سبک‌شناسی و نیز جایگاه شهر کهن آن به شکلی موجز بپردازیم. این در حالی است که بنا به گستردگی موجود در مباحث پیش‌رو، در بخش نخست پس از تعاریف اولیه حول مسجد و فریضه نماز و پس از توضیحات مربوط به شکل‌گیری و کیفیت بنای اولین مسجد به دست مبارک رسول خاتم(ص)، با صرف نظر از ورود به نمونه‌های عربی چون کوفی، اموی و عباسی، برای تمرکز بیشتر به نمونه‌های نخست ایرانی، در دایره وسع خواهیم پرداخت.

روش تحقیق

روشی که در تنظیم و تدوین این پژوهش مورد نظر قرار گرفته است، روش کتابخانه‌ای و مبتنی بر تجمیع منابع می‌باشد. از حیث اهمیت موضوع پیش رو به عنوان درجه‌ای که می‌تواند پژوهشگران مشتاق را به سوی کاوشی بیشتر سوق دهد، سعی شده است تا اشارات ارائه شده در این مجال، مقدمات این مهم را به شکلی مطلوب در آذهنان فراهم آورد.

مسجد و آیین نماز در اسلام

از اصلی‌ترین مسائلی که در آغاز این مقاله به آن برخورد می‌نماییم مسئله‌ی تعریف و چیستی مسجد در جامعه اسلامی و ماهیت نماز میان مسلمین می‌باشد. راز پیدایش مساجد از اولین تا آخرین‌های آن تاکنون را باید در یک کلمه جست‌جو نمود و آن **نماز** است. نماز آن هم به شکل جماعت از مهم‌ترین سفارشات و تکالیفی است که بنا به آموزه‌های شریعت، هر مسلمان بدان رهنمون گشته و آن را چندگانه در طول روز به جا می‌آورد، فریضه‌ای که شاید با این شکل گسترده و دسته‌جمعی در دنیای پیش از آن و در آیین‌های پیشین به گواهی کوچک‌بودن فضاهایی چون آتشکده‌ها، کنیسه‌ها و صومعه‌ها نمی‌توان مشاهده نمود. بنابراین هرکجا که موعد نماز فرا می‌رسید، نمازگزاران به گرد هم آمده و نماز را به پا می‌داشتند آن‌چنان که همان محل مسجد نام می‌گرفت، با این وصف مفهوم مسجد در آیین اسلام بیشتر از آنکه بخواهد به سبک‌های معماری تعلق داشته باشد به ماهیت برگزاری نماز تکیه داشته است این در حالی است که برپایی بنای مسجد با به‌کارگیری شیوه‌های معماری

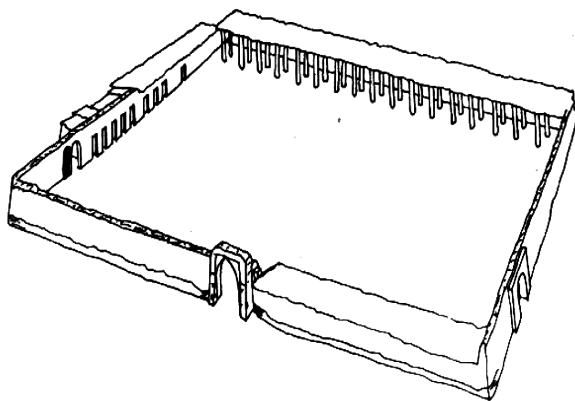
درخور که تکریم مسلمانان و آیین ایشان را به ارمغان آورد، مورد تاکید بوده و هست. با عنایت به آنچه گفته شد ادای فریضه نماز جماعت فی‌نفسه نیازمند به مکانی خاص نبوده و هر جا جماعتی از مسلمین جهت انجام آن اراده می‌نمودند بی‌هیچ تعلقاتی صورت می‌پذیرفته و آن نقطه مسجد(محل سجده پروردگار یکتا) قلمداد می‌شده است. پیش از بحث پیرامون شکل‌گیری نخستین مسجد در آیین اسلام می‌بایست این مسئله را برای خویش روشن سازیم که با توصیف مشروح، مسجد را جدای از ماهیت و عملکرد اصلی‌اش یعنی برگزاری نماز، اساساً چه چیز در ظاهر امر، مسجد ساخته و به امت مسلمان عرضه می‌نماید؟ «آنچه در پاسخ بیان می‌شود این است که یک دیوار که درست به سمت قبله، یعنی همان حجرالاسود درون کعبه در مکه، جهت‌یابی شده باشد دیگر نه نیازی به سقف است، نه حداقل اندازه، نه دیوارهای محاط‌کننده و نه هیچ‌گونه ضمائم مذهبی دیگر. در واقع می‌توان گفت که حتی دیوار هم ضروری نمی‌نماید. از قول رسول اکرم(ص) نقل شده است که: هر کجا نماز برپا دارید، همان‌جا مسجد است. تا به امروز و در سراسر جهان اسلام، هنگامی که زمان نماز فرامی‌رسد، مسلمانان متقی دست از کار می‌کشند و به سمت قبله می‌ایستند و مراسم نماز را به جا می‌آورند بنابراین واژه مسجد لزوماً به مکان ویژه‌ای دلالت نمی‌کند.» (هیلن براند، ۱۳۸۶: ۶۸-۷۳)

با این وصف فضای مسجد به معنای متداول آن از روزگار نخست شکل‌گیری جامعه اسلامی دارای خصیصه‌های ویژه قابل ذکر خویش بوده و با گسترش جمعیت مسلمان و نیاز به بناکردن عبادتگاه، دستخوش تحولات و تغییرات مشخصی می‌گردد. چه این مهم از مسجد النبی تا نمونه‌های متاخر قابل ردیابی و مشاهده می‌باشد.

نخستین مسجد

فارغ از بحث پیرامون نخستین پدیده مقدس با نام کعبه یا بیت عتیق به مثابه اول بنای قدسی عبادی بنا شده توسط انبیاء، بنای اولین مسجد به نخستین سال هجرت رسول(ص) از مکه به مدینه باز می‌گردد ایشان پس از آنکه در یثرب که اکنون دیگر مدینه النبی خوانده می‌شد مستقر شده سکنی گزیدند، فرمان لحاظنمودن فضایی جهت اقامه نمازهای روزانه به شکل جماعت را به اصحاب خویش ابلاغ می‌نمایند، اگرچه مسجد قبا پیش از مسجدالرسول با طرح شخص پیامبر گرامی اسلام(ص) پی‌ریزی می‌گردد، لیکن مسجدالنبی است که شالوده تمام مساجد پس از خود، به گونه‌های متنوع در زمان‌های آتی قرار می‌گیرد، مسجدی که دو ماه پس از هجرت در منازل بنی‌عدی بن‌نجرار ساخته می‌شود. (البهنسی، ۱۳۸۵). این محل، همان جایی است که منزل پیامبر(ص) نیز در آن قرار می‌گیرد، «همان‌گونه که در تاریخ آمده جایگاه مسجد توسط شتر پیامبر برگزیده شد؛ سپس پیامبر دستور دادند سنگ‌های لاشه را از نزدیک‌ترین کوه بکنند و آنها را در ساخت دیوار بدون ملات، به صورت خشکه‌چین بر هم نهند، تا به بلندای قد بلندترین مرد عرب در حالی که دست‌هایش را به سوی آسمان بلند کرده، برسد. پس از دیوارچینی پیرامون زمین، روی بخشی از آن را پوشاندند. این آسمانه موقتی ساخته شد و در آن از ساختن‌هایی که به درد دیگری نمی‌خوردند، بهره‌گیری شد، مانند پوست چهارپایان، که پناهی در برابر

آفتاب سوزان بود. از پده (تنه نخل‌های خشک شده) یا درختان بی بار، برای تیر و ستون بهره‌گیری شد. نخل خشکی را میان مسجد به جای پالار (ستون) و سرشاخه‌هایی را به جای فرسب (تیر)، به کار بردند. پس از پوشاندن روی تیرها با نی، روی آنها را پوست چهارپایان کشیدند. اندازه این شبستان چیزی نزدیک به ۷۵×۶۵ متر بود. ویژگی‌های نخستین مسجد مسلمانان به انضمام خصیصه‌های مسجدی چون قبا، ذهن را متوجه این امر می‌سازد که داشته‌های اولین مساجد را می‌توان در سادگی بسیار ساده، پرهیز از بیهودگی، مردم‌واری و بهره‌گیری از ساختارهای بوم آورد یعنی همان چیزهایی که بعدها در سبک خراسانی نیز شاهد آنیم، به‌شمار آورد.» (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۳۵-۱۳۶)

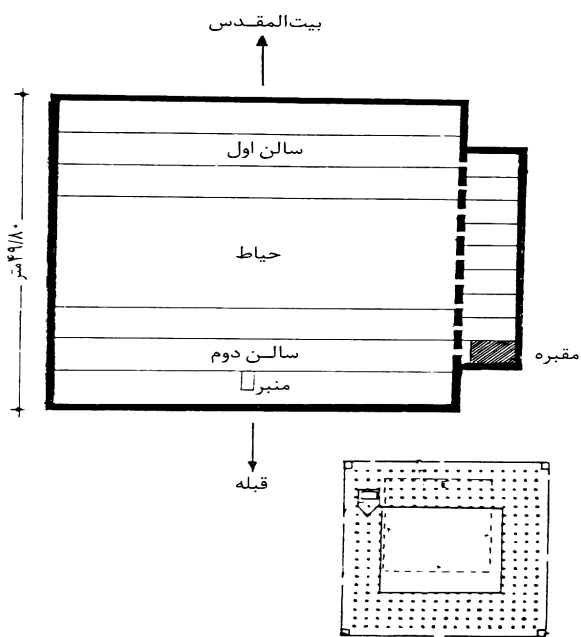

تصویر شماره (۱): خانه حضرت محمد (ص) و مسجد النبی

قرارگیری خانه حضرت رسول (ص) در کنار نخستین مسجد این شائبه را که شالوده‌ی اولین مسجد از دل خانه بوده را پس می‌زند چرا که پیامبر (ص) خانه کوچکی را در مجاورت محوطه عظیم مسجد بنا می‌سازد چنان‌چه به همین شکل تا مدت‌ها بعد باقی می‌ماند؛ «به این ترتیب این تعبیر سنتی که تاکید می‌کند مسجد از معماری خانگی ناشی می‌شود، غلط است. مسجد از همان آغاز برای مسجد بودن ساخته شد. با وجود این، باید به خاطر داشت که امروزه نمی‌توان معنای دقیق مسجد را در دهه نخست پس از هجرت، به روشنی تعریف کرد. چیزی که در مورد آن زمان باید مورد توجه قرار گیرد، مفهوم عام این موضوع است و نه معنای خاص آن» (هیلن براند، ۱۳۸۶: ۷۷) با این وصف در آغاز همه چیز به ساده‌ترین شکل صورت می‌پذیرد یعنی در نظر گرفتن مقطعی معین با مرزبندی‌هایی خشتی که بعدها بدان شبستان ستوندار مسقف و وضوخانه اضافه شده و به سبب فزونی جمعیت به مساحت آن افزوده می‌گردد، که در هر بار از این افزایش مساحت، تقاضای مردمان و مساعدت حضرت رسول (ص) به روشنی مشاهده می‌شود. (زمرشیدی، ۱۳۷۴) همین توجهات به ساختارهای صوری خانه خدا از سوی مسلمین بنا به کارکردهای هر یک از عناصر تشکیل‌دهنده‌ی آن در آغازین روزهای شکل‌گیری جامعه اسلامی، به خودی خود، خط بطلانی بر داعیه برخی مشرقین مبنی بر خالی بودن اندیشه معماری در صدر اسلام و نمایش بدوی معماری اسلامی پیش از برخورد آن با تمدن‌های روم و ساسانی خواهد بود. (زمرشیدی، ۱۳۷۴)

مسجد نخستین به مانند همه‌ی مساجد با نمایش محراب نمایش‌دهنده‌ی جهت قبله می‌باشد. در مسجدالنبی و در روزگار اولیه استقرار جامعه اسلامی، پیامبر (ص)، قبله مسلمین را بیت‌المقدس تعیین می‌نماید؛ اگرچه پیامبر بزرگوار اسلام حضرت محمد (ص) پیش از هجرت به مدینه نیز در شهر مکه جهت ادای فریضه نماز از طرفی به سوی کعبه می‌ایستادند که در طرف دیگر بیت المقدس نیز به عنوان قبله مورد توجه قرار گیرد، (زمرشیدی، ۱۳۷۴) لیکن امکان این امر با هجرت به مدینه سلب شده و پیامبر قبله مسلمین را حرم شریف قدس قرار می‌دهند که پس از دشمنی‌های برخی از یهود، قبله مسلمین با آمدن فرمان از سوی خداوند متعال پس از گذشت ۱۷ تا ۱۸ ماه از هجرت نبی اکرم (ص)، در روز دوشنبه نیمه ماه رجب یا شعبان، به سوی کعبه هدایت می‌گردد (بقره، ۱۴۴)

چرخش جهت قبله باعث می‌شود تا شبستان مسجد که تا به حال در جبهه‌ی شمالی مسجد قرار داشت به جبهه‌ی جنوبی انتقال یابد؛ ازین رو «مسئله تغییر قبله باعث یک تغییر اساسی در مساجد مدینه آن زمان شد، یعنی کلیه درهای جنوبی مساجد بسته شد و قسمت جنوبی مساجد در مدینه طرف دیوار قبله دارای شبستانی جدید شد که بعید نیست این شبستان جدید با همان مصالح شبستان قدیمی ساخته شده باشد.» (زمرشیدی، ۱۳۷۴: ۱۸)

تصویر شماره (۲): نقشه مسجد النبی، نمایش کیفیت تغییر قبله

در مسجد پیامبر بخشی نیز با عنوان صفا و اهل آن که اصحاب صفا شناخته می‌شدند به چشم می‌آمد؛ «این بخش به مهاجرینی مربوط می‌شد که دارای خانه و کاشانه‌ای در مدینه نبودند و همه دارایی خویش را در مکه گذاشته و برای حراست و صیانت از دین خدا با پیامبر همراه گشته بودند اینان که به راستی فقیرانه روزگار می‌گذراندند در شبستان شمالی مسجد بر روی صفا‌ی زندگی می‌کردند چنان‌چه پیامبر (ص)

نیز به ایشان التفات ویژه‌ای داشتند و صدقات مومنان را به آنها اعطا می‌نمودند؛ محل اقامت آنها (صفه) هم اکنون در محل ورودی باب‌النسا قرار دارد» (زمرشیدی، ۱۳۷۴: ۱۸)

بهره‌گیری از نقشه‌ی مذکور در ساخت مسجد، ساخت شبستان‌ها، پوشش آن و... همه و همه اولین گام‌هایی است که در ساخت مساجد دیگر مورد استفاده قرار می‌گیرد، به طوری که نخستین مساجد ایران نیز به نوعی از همین سبک پیروی نموده و با به‌کارگیری شیوه‌های بومی در مراحل بعد به روش‌های نوین در احداث خانه خدا نائل می‌گردند.

مسجد در ایران

همان‌طور که اشاره شد مسجد و بنای آن در ایران در گام نخست با پیروی از نخستین مسجد در اسلام با سطح مقطع شبستان در جهت جنوب و صحن در جبهه شمال و با به‌کارگیری شیوه‌های معماری بومی به یادگار مانده از ادوار پیشین چون اشکانی و ساسانی آغاز شده و در ادامه راه با تغییراتی اساسی هم در تعیین سطح مقطع و هم در شیوه‌های ساخت مواجه می‌شود. به طوری که بنای اولین مساجد جامع، خود گواه این امر می‌باشند. این دوره همان دوره‌ای است که آن را با عنوان سبک خراسانی یا سادگی‌ها و بی‌آلایشی‌های آن مشاهده می‌نماییم.

مساجد ساخته شده در این دوره که از آن با عنوان مساجد عربی ایران نیز یاد می‌شود، در خراسان به معنای اصلی خویش، با کاربری و ویژگی‌های نخستین مساجد اسلامی در طرح و شکل، با مواردی چون سادگی، پرهیز از ارتفاع و بهره‌گیری از مصالح بوم آورد بازساخته می‌شوند. (زمرشیدی، ۱۳۷۴) از نمونه‌های بسیار برجسته این کلام می‌توان ضمن اشاره به مساجدی چون فهرج یزد، به تاریخانه دامغان اشاره نمود که چنان‌که شناسنامه‌ای برای معماری این خطه و موضوع مورد بحث قلمداد گشته و دید ناظران را به خود معطوف داشته است.

نگاهی گذرا به شهر دامغان

پیشینه‌ی شهر صدرروازه یا دامغان را به پیش از ورود اسلام به ایران و عهد سلوکیان نسبت داده‌اند، سلوکیان که خود سرداران میراث‌دار فرهنگ یونانی پس از مرگ اسکندر به شمار می‌آمدند در دوره‌ی کوتاه حکمرانی خویش به احداث شهرهایی با ویژگی و خصیصه‌های یونانی‌مآب دست می‌زدند. چه، شهر مذکور را در سال ۳۲۵ قبل از میلاد با طرح دایره‌ای متأثر از نظام شهرسازی یونان که بعدها مورد استفاده مکرر پارتیان قرار گرفت با نام هکاتوم پولیس، پایه‌ریزی می‌نمایند، این در حالی است که این شهر

در ادامه حیات خویش در دوره‌ی اسلامی تا زمان حکومت افغان‌ها از شهرهای بسیار مهم شمال کشور محسوب می‌شده است. «دامغان که در برخی منابع آن را با نام قومس می‌شناسند در عهد اسلامی از طریق سه دروازه محصور بوده است». (حاجی سیدجوادی، ۱۳۷۵: ۷۶) تاریخانه نگین درخشان این شهر از جوانبی گوناگون به جهت واقع شدن در دوره‌ی زمانی نخست معماری مساجد در این باب درخور تامل بوده که

در ادامه با تأملی بیشتر بدان پرداخته خواهد شد.

تاریخانه

در وجه تسمیه تاریخانه باید گفت که واژه‌ی تاری یا تارا به زبان ترکی به معنای خدای می‌باشد (دهخدا، مجلد ۴) که در همنشینی با واژه‌ی فارسیخانه، تاریخانه به معنای خدای خانه را تشکیل می‌دهند؛ چه، واژه تاری با معنای خدای در برخی گویش‌های زبان ترکی به روایاتی «تاری» تلفظ می‌شود. با این وجود اسامی دیگری چون «ناری خانه، راه خانه و چهل ستون» نیز برای آن ذکر کرده اند البته نام آخر یعنی «چهل ستون» برای بسیاری از بناهای ایران آمده است که لزوماً به واسطه‌ی دارا بودن چهل ستون در این بناها نبوده، بلکه به خاطر تعدد ستون‌های موجود در آن، این نام را بر آن نهاده‌اند و تاریخانه هم از این امر مستثنی نبوده است. چه، تارا را نیز از پس معنای ترکی به گواهی زبان‌شناسان، در زبان پارسی ستاره و انجم بیان داشته‌اند که معادل کوکب در زبان عربی است.

طلوع موکب سعدش خلایق را کند روشن
فروغ طلعت عدلش بسوزد نحس تارا را
{عیسی شوشتری (آندراج)}

این در حالی است که واژه‌ی تاری نیز در دیگر منابع با مفهوم ناپاکی و تاریکی نزدیک گشته (معین، مجلد ۱) که در مجموع به تناسب ماهیت بنای مزبور، ذهن به سوی معنای نخست، یعنی خدایخانه متمایل می‌شود.

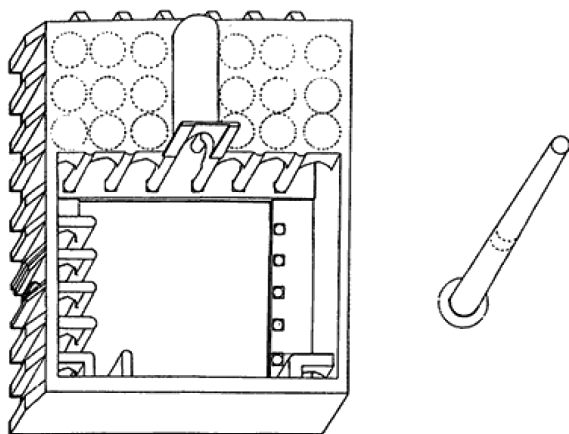
تصویر شماره (۳): نمای روبه‌رو از ایوان و شبستان جنوبی

تاریخچه احداث

شاکله‌ی اصلی مسجد تاریخانه دامغان را با سوندازهای صورت گرفته در اطراف و پیدایی آثار کاخ ساسانی با ستون‌هایی مشابه ستون‌های تاریخانه به دوره‌ی پیش از اسلام در قالب یک آتشکده نسبت می‌دهند که پس از اسلام به صورت مسجد کنونی تغییر شکل داده است ازین‌رو است که آن را «تاری‌خانه» نام نهاده‌اند. «اینکه

سبک شناسی

ساخت مسجد تاریخانه در روزگاری روی داده که آن را از حیث شیوه‌های معماری، «خراسانی» می‌نامیدند؛ «شیوه‌ای که از آغاز دوره اسلامی تا زمان آل بویه و دیلمیان در قرن ۴ ه ق ادامه داشته است»؛ (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۳۴) بسیاری از بناهای معماری موجود در این دوره که متعلق به حکومت‌های اموی، عباسی و طاهریان در ایران می‌باشد در زمره‌ی بناهای همین شیوه محسوب می‌شود؛ بارزترین ویژگی شیوه‌ی معماری خراسانی در بناهای این دوره استفاده از پلان ابتدایی مساجد عربی و شیوه‌ی ساخت و ساز دوره‌های پیش از اسلام به ویژه ساسانی با کاربری ساده نگاری اشکانی است.

تصویر شماره (۵): مسجد تاریخانه دامغان، سه بعدی (مرکز اسناد معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران)

بسیاری از کلیساها، بعضی از آتشکده‌ها و حتی گه گاه مناطق باستانی، معابد هند و برهمنی تبدیل به مسجد می‌شدند، تنها به خاطر مصلحت بوده و هیچ‌گاه خطمشی طولانی و دانسته‌ای نداشته است. با این حال چندین انگیزه را می‌توان برای آن برشمرد؛ در مناطق تازه مسلمان شده، فشار نیاز مکانی برای عبادت نمی‌توانسته به سرعت برطرف شود. فواید استفاده از بنایی از قبل مانده-راحتی، ارزانی، موقعیتی مناسب، صرفه‌جویی در زمان و نیرو و البته مردم را به کیش خود خواندن، تبلیغات و اجزای نمادین که کمتر تعریف شدنی‌اند- بر ضرر اصلی استفاده از یک معماری نامناسب برای مسجد می‌چربد». (هیلن براند، ۱۳۸۶: ۷۰-۷۱) با وجود آنچه ذکر شد پیرامون تاریخانه، عده‌ای بر این عقیده‌اند که با وجود مشاهده عناصر ساسانی در بنای مسجد، بنا هیچ‌گاه تغییر کاربری نداده و طرح اساسی آن به معماری مسجد در دوره‌ی اسلامی باز می‌گردد این در حالی است که در تاریخ ساخت آن نیز روایت‌های گوناگون مشاهده می‌شود «آندره گدار محقق و شرق شناس، تاریخ ساخت را به نیمه قرن دوم هجری، آرتور ایهام پوپ، سال های ۱۳۰ تا ۱۷۰ هجری قمری»، (حاجی سید جواد، ۱۳۷۵: ۷۶) محمد کریم پیرنیا ۱۵۰ ه ق و برخی نیز زمان دقیق آن را حد فاصل حکم رانی اولین خلیفه عباسیان سفاح به سال ۱۳۲ ه ق و هارون الرشید به سال ۱۷۰ ه ق دانسته‌اند؛ در این بین میرزا محمد حسن خان صنیع الدوله (اعتماد السلطنه) در کتاب خویش «مرآت البلدان» ساخت مسجد تاریخانه را به فرمان امیرالمومنین حضرت علی (ع) دانسته است.

با این همه مسجد تاریخانه واقع در جنوب شرقی دامغان را به همراه مساجدی چون شوش و مسجد فهرج یزد که ساخت آنها را به قرن اول هجری یعنی پیش از تاریخانه نسبت داده‌اند اولین و زیباترین نمونه‌های معماری اسلامی این سرزمین قلمداد می‌کنند.

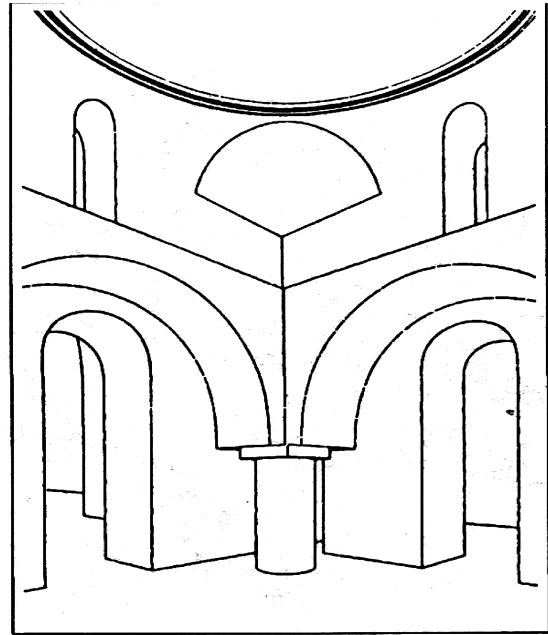
شایان ذکر است که پس از یک دوره زمانی در کنار این دسته از شیوه معماری دسته‌ای دیگر به شکل کاملاً ایرانی با پلان چهارایوانی به تاثیر از کاخ آشور دوره اشکانی به وجود می‌آید که شالوده اصلی تمام بناهای از آن پس، به ویژه مساجد تا به امروز قرار می‌گیرد؛ تاریخانه را مهم‌ترین نمونه دسته‌ی اول این شیوه می‌دانند تا جایی که بهره‌گیری از طاق‌های تخم مرغی و گهواره‌ای، ستون‌های مستحکم و عریض، نحوه‌ی آجرچینی و تاثیرپذیری از بافت بناهایی چون کاخ فیروزآباد و کاخ سروستان و بسیاری دلایل قابل ذکر دیگر در طول زمان موجب آن شده است تا ایستوبوک، در عهد نادرشاه در گذر از کنار آن، بنا را با ویرانه‌های یکی از معابد یا یکی از قصرهای اشکانی به اشتباه بگیرند.

تصویر شماره (۴): رواق ضلع شرقی مسجد تاریخانه

تصویر شماره (۸): شبستان تاریخانه

تصویر شماره (۶): کاخ سروستان دوره ساسانی

مسجد تاریخانه دارای یک شبستان به همراه شش ایوان بیرونی و یک ایوان بزرگ به طول ۱۲/۴ متر و عرض ۳/۵ متر، جایگاه منبر و محراب، صحن مقابل شبستان به طول ۵۲/۳۷ متر و عرض ۵۲/۲۷ متر به همراه یک ردیف رواق ساده اطراف صحن، جمعا ۲۶ دهانه و طاق و نیز مناری است که در مجاورت آن قرار دارد. کف‌سازی صحن مسجد بر خلاف بسیاری از بناهای دوره‌ی ساسانی که در آن به تاثیر معماری روم باستان از موزاییک‌کاری در کف بهره می‌برده‌اند؛ با پوششی از گچ یا آهک یکدست و کوبیده شکل گرفته است. ساختار رواق‌ها و شبستان مسجد را طاق‌های بیضی و گهواره‌ای با ستون‌های قطور و اتصالات چوبی دربر می‌گیرد.

«معماری این مسجد به جز نقشه آن که چیز تازه‌ای است، معماری ساسانی به حساب می‌آید. حتی زَغَرها (پیلک‌هایی که دور هر چفد می‌چرخد) و ستون‌هایی که در چهارگوش ستون‌های شبستان است و سرستون‌ها و درگاه‌ها، همه به شیوه معماری پیش از اسلام آرایش شده است؛ نقش ساختمان آن بر پایه همان شبستان ستوندار می‌باشد که بعدها در آن تغییراتی ایجاد کرده‌اند؛ برای نمونه، دهانه میانی در شبستان جنوبی، بلندتر و بزرگتر شده است. نمای مسجد نیز دگرگون شده و چفدهای (طاق‌های) مازهدار بیز(تاب و نوعی چفد بیضی شکل) به چفدهای تیزه دار و جناغی تبدیل شده است. البته پاکار چفدها، تغییری نکرده است و هنوز چفدهای مازه دار کهن، در ساختمان دیده می‌شود که نشان دهنده اصالت آن است.» (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۴۰-۱۴۱)

تصویر شماره (۹): ستون‌های شبستان مسجد تاریخانه

تصویر شماره (۷): چفدهای تیزه دار رواق شرقی

میل یا مناره

تاریخانه را به همراه مساجدی چون مسجد جامع فهرج و مسجد جامع نائین می‌توان در زمهری نخستین مساجدی دانست که در آن میل یا مناره به کار رفته است؛ ساخت مناره یا همان میل در ایران به دوره پیش از اسلام باز می‌گردد که قدیمی‌ترین آن میل اژدها مربوط به دوره‌ی اشکانی در استان فارس، میل چهارگوش فیروزآباد فارس متعلق به دوره‌ی ساسانی و کهن‌ترین نمونه عهد اسلامی آن در قم واقع می‌باشد. اولین مناره‌ها در ایران بر روی پلان چهار و هشت وجهی ساخته می‌شده که طی گذر زمان مناره‌های استوانه‌ای جایگزین آن شده است، چه، اوج ساخت این مناره‌ها و برج‌ها را در عصر سلجوقی به‌وضوح شاهد هستیم.

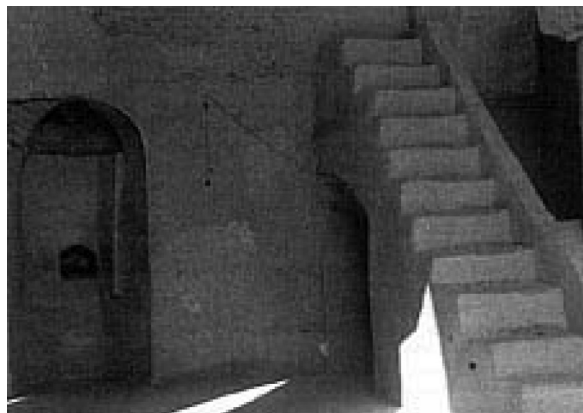

تصویر شماره (۱۲): مناره تاریخانه عهد سلجوقی

منار قدیمی مسجد تاریخانه با سطح مقطع چهارگوش در ضلع غربی مسجد خودنمایی می‌کند که امروزه تنها اثری از آن باقی مانده است، منار جدید، آن‌طور که از کتیبه‌های مشتعل بر خط کوفی آن برمی‌آید «در کنار جایگاه منار پیشین و در سال ۴۲۰ ه ق و در عهد سلجوقیان به فرمان بختیاربن محمد حاکم ایالت قومس (ممدوح منوچهری دامغانی) مشهور به ابوخریب ساخته شده است. بقعه پیر علمدار در دامغان از آثار این امیر و آرامگاه پدر اوست». (مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۳: ۷۶) این منار دارای ۲۶ متر ارتفاع، ۸۶ پله، آجرهایی با ضلع ۲۲ و ضخامت ۴ سانتی متر و هم‌چنین میزان ۳/۵ متر سطح مقطعی که از پایین به بالا از قطر آن کاسته می‌شود، می‌باشد.

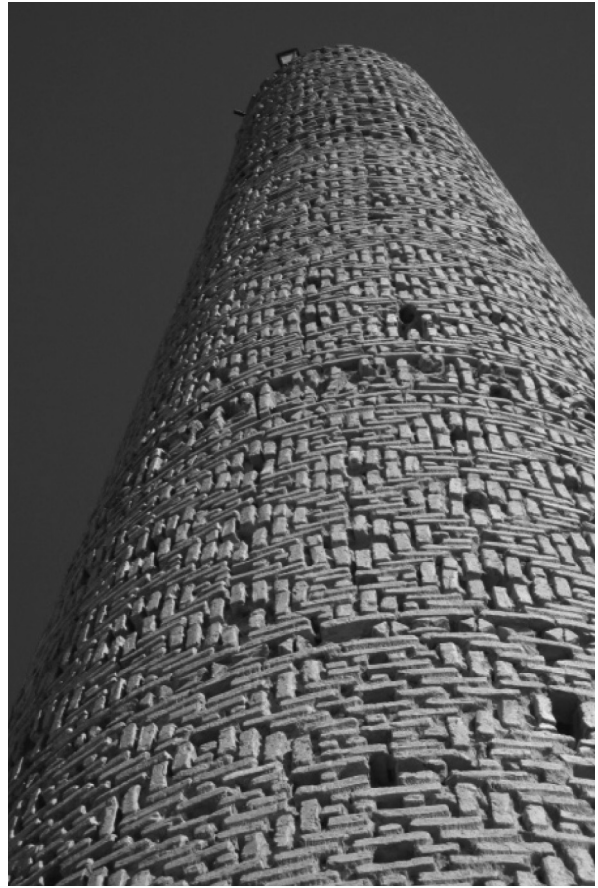
ستون‌های مسجد تاریخانه با ۱۶۰ سانتی متر قطر، ۴/۹ متر محیط، ۲/۴۸ متر ارتفاع (ارتفاع تا بام به میزان ۶ متر) در یک نقطه با ستون‌های بناهای ساسانی در پیش از اسلام در تمایز است و آن کوتاه‌تر بودن ارتفاع نسبت به ستون‌های دوره‌ی مذکور می‌باشد که ریشه‌ی آن را نیز می‌توان در روحیه‌ی فروتنی و خضوع دوره‌ی اسلامی یافت. با آنکه طاق‌های مسجد به صورت تخم مرغی و گهواره‌ای ذکر شد اما در بنای تاریخانه طاق‌های جناغی به چشم می‌آید که نتیجه‌ی ترمیمی است که پس از ویرانی طاق‌ها بر اثر عواملی چون زلزله و... رخ داده است. آجر و خشت از عناصر معماری است که هر دو در معماری تاریخانه مورد استفاده قرار گرفته است. آجرها با مقاومت بیشتر در ستون‌ها و طاق‌ها و نیز خشت‌ها در دیگر نقاط ساختمان به کار رفته است. آجرچینی داخل ستون‌ها و دیواره‌ها به صورت ردیف‌های افقی و ردیف‌های عمودی روی هم به پیروی از شیوه‌های اشکانی و ساسانی (پیرنیا، ۱۳۸۶) که نمونه‌ی آن در ستون‌های مکشوفه کاخ موجود در نزدیکی دامغان متعلق به عهد ساسانی مشهود است، می‌باشد. آجرهای مربع شکل به کار رفته در ستون‌ها با ضلع ۳۴ و ضخامت ۵/۷ سانتی متر و آجرهای تزیینات سطح بنا با ضلع ۱۷ و ضخامت ۳/۵ سانتی متر، نمایان است.

از بخش‌های دیگر مسجد تاریخانه که امروزه دیگر اثری از آن مشاهده نمی‌شود ولی تا روزگار نه چندان دور، بنا به روایت اسناد تصویری در این خدای خانه حضور داشته است، منبر کنار محراب می‌باشد که اکنون دیگر یافت نمی‌شود. چه این امر به در تصاویر آمده در ذیل به شکلی تطبیقی قابل رویت است.

تصویر شماره (۱۰): نمایی از محراب مسجد تاریخانه به انضمام منبر که امروزه دیگر دیده نمی‌شود
تصویر شماره (۱۱): نمای امروزی محراب بدون حضور منبر

تصویر شماره (۱۳): مناره مسجد تاریخانه

نتیجه گیری

معماری مساجد در اسلام به نخستین روزهای شکل گیری مکتب پرفروغ اسلام باز می گردد؛ همان روزهایی که نبی اکرم (ص) پس از مهاجرت از مکه به مدینه فرمان ساخت محل برگزاری نماز جماعت مسلمین را صادر می نماید، مسجد که در شکل و قالب نخستین خود در سادگی هر چه تمام تر ایجاد می شود، نه تنها محل اقامه نماز بلکه مقر رهبری حضرت رسول (ص) بر جامعه اسلامی و نیز محل تجمع مسلمانان جهت امور گوناگون زندگی شان به حساب می آمد. ایرانیان اگرچه در مرزگار نخست برپایی بنای عبادتگاه و نیایش خویش را به پیروی از نخستین مسجد با سادگی و بی آلاچی هرچه تمام تر و با کاربست شیوه های پیش از اسلام آغاز می نمایند اما طولی نمی انجامد که با انتقال همه توان هنری از دیگر مبانی جامعه در پیش از اسلام به داخل فضای مسجد در دوره اسلامی و با بهره گیری از تجربه های کهن خویش در معماری بنا، نمایش تازه ای را از هنر و ذوق ایرانی مسلمان به ارمغان آورده و الهام بخش دیگران در احداث این مکان مقدس می گردند. این در حالی است که نمونه ی بارز این امر را در شاهکارهای معماری اسلامی اعصار متاخر به خوبی شاهد هستیم. تاریخانه به مانند نمونه های مشابه خویش از حیث قدمت و شیوه های اجرا، همچون مسجد فخرج، نماینده مناسبی از این معماری نخستین به شمار می آید. چنانچه نقش سرمشق گونه و الگومدارانه این مساجد بر همگان روشن می باشد.

منابع قرآن کریم

- البهنسی، عقیف. هنر اسلامی؛ محمود پورآقاسی؛ تهران: انتشارات سوره مهر، چاپ اول، ۱۳۸۵.
- انوری، حسن. فرهنگ کنایات سخن جلد ۱، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۳.
- پیرنیا، محمدکریم. سبک شناسی معماری ایرانی؛ تهران: انتشارات معمار، چاپ چهارم، ۱۳۸۴.
- دهخدا، علی اکبر. فرهنگ لغت دهخدا، جلد ۴؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول دوره جدید، بهار، ۱۳۷۳.
- زمرشیدی، حسین. مسجد در معماری ایران؛ تهران: انتشارات کیهان؛ چاپ اول، ۱۳۷۴.
- صنیع الدوله، محمدحسن خان بن اعتماد السلطنه؛ مرآت البلدان ناصری؛ عبدالحسین نوایی میرهاشم محدث؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- فلاح فر، سعید. فرهنگ واژه های معماری سنتی ایران؛ تهران: انتشارات کاوش پرداز، ۱۳۷۹.
- مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی. گنجنامه (فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر ششم: مساجد)، زیر نظر کامبیز حاجی قاسمی، ۱۳۸۳.
- حاجی سید جوادی، سیدکمال و مساجد ایران، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۵.
- معین، محمد. فرهنگ فارسی، جلد ۱، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ دهم، ۱۳۷۵.
- هیلن براند، رابرت. معماری اسلامی؛ ایرج اعتصام؛ تهران: انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری (شهرداری تهران)، چاپ سوم، ۱۳۸۶.

فهرست تصاویر:

- شماره (۱): هیلن براند، ۱۳۸۶: ۷۶
- شماره (۲): زمرشیدی، ۱۳۷۴: ۱۷
- شماره (۳): از مجموعه شخصی نگارنده
- شماره (۴): از مجموعه شخصی نگارنده
- شماره (۵): پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۴۳
- شماره (۶): پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۲۶
- شماره (۷): از مجموعه شخصی نگارنده
- شماره (۸): مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی گنجنامه: ۷۸
- شماره (۹): از مجموعه شخصی نگارنده
- شماره (۱۰): هیلن براند، ۱۳۸۶: ۷۰
- شماره (۱۱): از مجموعه شخصی نگارنده
- شماره (۱۲): از مجموعه شخصی نگارنده
- شماره (۱۳): از مجموعه شخصی نگارنده